

<https://doi.org/10.62837/2024.9.46>

AYTƏN İBRAHİMOVA
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
ayten_edahib@yahoo.com

ALINMA SÖZLƏRİN TƏDQIQI

Xülasə

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır.

Dillər arasında alınma prosesinin qədim və zəngin tarixə malik olmasına baxmayaraq, dilin söz fondunda olan alınmaların müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə əsasən XVIII əsrdə başlanılmışdır. Məqalədə ingilis, alman, azərbaycan, rus və başqa xalqların dilçilərinin bu istiqamətdə apardıqları araşdırmalar; müxtəlif dillərdə alınmaların tədqiqinə dair əsərlərə münasibət bildirilmiş, alınma hadisəsindən bəhs edən əsərlər müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: dil əlaqələri, alınma söz, linqvistik hadisə, lüğət tərkibi, idiolekt

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЗАИМСТВОВАНИЙ

Заимствованные слова играют очень важную роль в развитии и обогащении словарного состава каждого языка, а также внутренних возможностей этого языка. Однако как научное, так и общественное отношение к заимствованным словам не всегда однозначно. В зависимости от социально-политических и экономических условий, приобретения иногда проявлялись особой волной, иногда отступали и встречались с ревностью в хорошем смысле в течение определенного периода времени.

Хотя процесс заимствования между языками имеет древнюю и богатую историю, изучение заимствований в словарном составе языка с разных точек зрения было начато, в основном, в восемнадцатом веке. В статье рассматриваются исследования лингвистов английского, немецкого, азербайджанского, русского и других народов в этом направлении. Высказано отношение к работам по изучению заимствований на разных языках. Автор путем сравнения исследовал работы, связанные с феноменом заимствований.

Ключевые слова: языковые отношения, заимствование, лингвистический феномен, словарный состав, идиолект

AYTAN İBRAHİMOVA

SUMMARY
INVESTIGATION HISTORY OF BORROWINGS

Borrowed words play a very important role in the development and enrichment of the vocabulary of each language along with the internal capabilities of that language. However, both scientific and social attitudes to borrowed words are not always unambiguous. Depending on the socio-political and economic conditions, acquisitions sometimes manifested themselves in a special wave, sometimes they retreated and were met with jealousy in a good sense for a certain period of time.

Although the borrowing process between languages has an ancient and rich history, the study of the borrowings in the word-stock of the language from different perspectives has been started mainly in the eighteenth century. The article examines the English, German, Azerbaijani, Russian and other peoples' linguists' researches in this direction; the attitude to the works on the study of borrowings in different languages has been expressed. The author has comparatively investigated the works dealing with the borrowing phenomenon.

Key words: language relations, borrowing, linguistic phenomenon, word-stock, idiolect

Millətlər və xalqlar arasında mədəni, siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi, ictimai tərəkürün formalaşmağa başladığı ən qədim dövrlərdən bugünümüzdə qədər dillər arasında müxtəlif formalarda qarşılıqlı münasibətlər yaranıb inkişaf edir. Səyahətlər, müharibələr, ticarət əlaqələri, dini hərəkətlər dillər arasında ilkin münasibətlərin yaranmasını şərtləndirən mühüm amillər olmuşdur. Dillərin tarixi əlaqələrini araşdırarkən aydın olur ki, dillər siyasi səviyyədə bir-birinə müstəqil və məcburi olaraq iki cür təsir göstərə bilər. Müasir dövrümüzdə qloballaşma şəraitində dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin müstəqil şəkildə üzə çıxdığının, heç bir dilin öz leksik vahidlərini başqa bir dilə məcburən qəbul etmədiyinin şahidi oluruq. Lakin tarixdə hansısa bir dini hərəkətin yayıldığı və ya işğallar dövründə məcburi sözləmə hadisələri də mövcud olmuşdur. İstənilən halda “dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi” [1,s.6] sözləmə hadisəsi və alınma sözlərdir.

Hələ XVIII əsrdə alınma hadisəsinə dilin daxilində baş verən dəyişiklik kimi baxılırdı. Əsas nəzəriyyələrin əksəriyyəti və dildə alınma hadisəsinin araşdırılmasının başlıca istiqamətləri XIX əsrin sonlarına doğru inkişaf etməyə başladı. Belə ki, ilk dəfə olaraq müqayisəli dilçiliyin banilərindən biri olan danimarkalı dilçi Rasmus Rask cəmiyyətin müxtəlif sahələrində alınma hadisəsinə dilin müqavimət göstərməsi prinsipini əsas tutaraq bu linqvistik problemin həlli istiqamətində ilk yol açdı. Əsrlərdən bəri qədim dini mətnlərin orijinal formada nəsil-dən-nəslə ötürüldüyü məlumdur. Sanskrit və “Avesta” dilləri arasındakı əlaqə elmi müzakirələrin mövzusunə çevrildə R.Rask göstərdi ki, Zərdüştün təlimindəki

xüsusi dini terminlər alınmaya məruz qalmayan istisnasız saf sözlərdir və onlar (dini terminlər) hər iki dilin koordinatlıq statusunu- birbiri ilə yaxınlığını göstərir. Bununla da, dil tarixinə həsr olunmuş erkən araşdırmalar dubletlərimüxtəlif dövrlərdə eyni mənbədən alınan sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirdi. Avropa dillərinin dönə-dönə bəhrələndikləri mənbələr, məsələn, əsrlər boyu çoxsaylı sosial qruplarla təmasda olan insanların danışdığı alban dili tədqiq olundu. Slavyan, italyan, yunan və türk dillərindən alınan linqvistik vahidlərin dəqiqləşdirilməsi nisbətən asan idi. Daha erkən tarixlərə gedib çıxan latın dilindən alınmalar isə zaman keçdikcə alban dilinin təsiri ilə fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdı. Həmin dövrdə alman dilindən alınan və alman dilinə daxil olan alınma sözlərin tədqiq məsələsi də geniş vüsət qazandı. Əsas dil qrupları olan roman, german, slavyan və kelt dil qruplarının öyrənilməsi ilə yanaşı, digər dillər və dil qrupları da müqayisəli şəkildə tədqiq olunmağa başladı. Ural dil ailəsinin fin-üqor qohum dillər qolu və bu dillərə skandinav, german, baltik və iran dilləri qruplarından keçən alınma sözlər spektri araşdırıldı. Altay dilləri ailəsinə daxil olan türk, monqol və mançu dilləri də tədqiqatçı alimlərin diqqətindən yan keçmədi. Araşdırma zamanı XIII əsrdə Monqol imperiyasının Çingiz xanın başçılığı ilə Sakit okeandan Şərqi Avropaya qədər geniş bir ərazini əhatə etdiyi dövrdə türk, monqol və mançu dillərinin müxtəlif dillərlə təmasda olması, bu dillərin bir-birlərinə qarşılıqlı müdaxiləsi, dildaxili və dilxarici təsirlərin nəticəsi kimi bir sıra məsələlərin mürəkkəbliyi ortaya çıxdı. Tədqiqata cəlb olunan dillərin bəzilərinə erkən yazılı qeydlərin olmaması bugünkü araşdırmaların gedişatına da mənfi təsir göstərir.

Otto Yesperson ingilis dilini tədqiq edərkən XIX əsrdə əldə olunan bilikləri “İngilis dilinin inkişafı və strukturu” [2] əsərində ümumiləşdirdi. Bu çoxşaxəli araşdırmada ilk alınma sözlərin müxtəlif fonetik dəyişikliklərə uğramasının səbəbləri müfəssəl aydınlaşdırıldı. Beləliklə, dillərin tarixi əlaqələrinə, alınma linqvistik elementlərin növlərinin qruplaşdırılmasına müəyyən aydınlıq gətirildi. Leksik və fonetik alınmaların morfoloji, sintaktik və üslubi alınmalardan daha asan baş verdiyi, dillərin alınma prosesinə qarşı müqaviməti və ya həssaslıq dərəcəsi kimi problemlər müəyyənləşdirildi. Daha sonra L.Blumfildin 28 fəsildən ibarət fundamental “Dil” əsərinin üç fəslinin alınma hadisəsinə, alınma sözlərin məzmununa görə təsnifatının aparılması problemin müzakirəsində yeni elmi istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Alınma sözlər intimate/yaxın, cultural/mədəni və dialect/dialekt alınmaları olaraq qruplaşdırıldı. Mədəni alınmalar başlığı altında L. Blumfild fərdin ailə-məişət üslubundan öyrəndiyi ibtidai nitq formaları və daha sonra ünsiyyət qurduğu qrupların dialekt və ədəbi dillərindən mənimsədiyi nitq formalarının müqayisəsini apardı. Yaxın alınmaların “iki və ya daha artıq dilin eyni coğrafi ərazidə yalnız bir siyasi cəmiyyət daxilində işlənməsi nəticəsində yaranması”, dialekt alınmaların “fərdin dil öyrənmə ardıcılığı: ailəməişət, dostlarla ünsiyyət, təhsil, məskunlaşma və səyahət formasında başlanması” [3, s.463] məsələləri bu sahədə gələcək araşdırmalara təkan verdi. Lakin alınmaların tədqiqi istiqamətində dönüş nöqtəsi Eynar Hauqenin

“Linqvistik alınmanın təhlili” məqaləsi oldu. Alınma hadisəsi sahəsində bütün araşdırmaların əsasını təşkil edən bu məqaləsi ilə Hauqen özündən əvvəlki elmi mülahizələri genişləndirərək sistemli şəkildə ümumiləşdirdi. Onun məqsədi “linqvistik alınmaların təhlilində istifadə olunan terminologiyayı dəqiqləşdirmək və alınma prosesi ilə bağlı müəyyən hipoteza yaratmaq” [4, s.211] idi. Birincisi, iki dilin ortaya çıxardığı dil formaları və bu formalardan istifadə təsadüfi qarışma ola bilməz. Əksinə, dil daşıyıcısı ya sürətlə digər bir dilin imkanlarından yararlanır, ya da hər hansı söz, ifadə və cümlədən ötrü ikinci dilə müraciət edir. Məhz bu yanaşmanın nəticəsi olaraq codeswitching/linqvistik kodlaşdırma (bir dilin linqvistik sistem və ya dialektindən digər dilin linqvistik sistem və ya dialektinə keçid [5]) termini ortaya çıxdı. İkincisi, yeni nitq formalarını mənimsəyən dil saf dilə qarşı qoyulmuş hibrid dil deyil, çünki bu terminin özündə bir kiçiltmə mənası var. Alınma prosesində iştirak edən bütün dillərin öz lüğət tərkiblərini sonradan bir sıra yad ünsürlərdən təmizləməyə çalışmaları da danılmaz faktır. Üçüncüsü, borrowing/ alma, alınma (ing.tərcümədə borc alma) termini özlüyündə çaşdırıcı termindir. Linqvistik alınma prosesi “borc verənin” (donor dilin) icazəsi olmadan gerçəkləşir və “borc alanın” (söz alan dilin) dil elementlərini geri qaytarmasına ehtiyac duyulmur. Buna baxmayaraq, ingilis dilli elmi ədəbiyyatlarda borrowing texniki linqvistik termin kimi mühafizə olunmaqdadır. Hauqen də borrowing terminini “..daha öncə bir dildə rast gəlinmiş linqvistik nümunələrin digər bir dildə təkrar törəmə təşəbbüsü” kimi ifadə etdi [4, s.212].

Beləliklə, alınmaların növləri özlərinin ilkin nümunələri və ya modelləri əsasında öyrənilməyə başlandı. Daha bir termin-loanword/söz alma alınma sahəsində işlənən bütün terminləri, demək olar ki, ehtiva etməsinə baxmayaraq, ən az dəqiqləşdirilən termindir. Alınma sahəsində işlənən əksər terminlərin nitq prosesinin müəyyən formada baş verməsi ilə əlaqəli olması üzə çıxdı. Uriel Vaynrayxın “Əlaqəli dillər” monoqrafiyası bir dilin digər dillərə göstərdiyi təsirlərin araşdırılması sahəsində yeni bir tədqiqat əsəri kimi elmi dövriyyəyə daxil oldu. U.Vaynrayx alınma hadisəsinə ikidillilik və ya ən azından interferensiya çərçivəsində baxaraq bu hadisəni “hər iki dilin normalarından kənara çıxması” [6,s.17] kimi qiymətləndirdi. İki dilin müqayisəsi alınmanın dillərarası istiqamətini müəyyən edə bilər. Məsələn, iki dilin fonetik vahidlərini yanaşı qoysaq, yalnız bir dildə mövcud olan fonemləri və ya müəyyən fonemlərin sözlə birgə alındığını ayırd edə bilərik. Heca strukturları ya köhnə hecaların yeni formada birləşməsi, ya da yeni fonem birləşmələri vasitəsi ilə alınma bilər. Vaynrayx göstərdi ki, ikidillilik şəraitində dil daşıyıcısı ya mənimsənilmiş alınmadan istifadə edə, ya da orijinal tələffüzü saxlaya bilər. Dil daşıyıcısı isə öncə mühitin sosial-mədəni, daha sonra isə qrammatik prinsipləri baxımından seçimini konkretləşdirə bilər. Azərbaycan dilçiliyində də sözalma hadisəsi ilə bağlı bir sıra müxtəlif mülahizələrlə rastlaşmaq mümkündür. Bir tərəfdən sözalma hadisəsinin izahında qeyri-dəqiqlik mövcuddur, digər tərəfdən alınmaların bölgüsü dildə baş verən hadisəni tam ifadə etmir. Müxtəlif dövrlərdə alınma hadisəsinə səhvən dillərin

təsirinin məcmusu kimi baxılmış, alınma və interferensiya kimi iki fərqli linqvistik hadisə eyniləşdirilmişdir. Bəzi ədəbiyyatlarda isə əcnəbi söz, yad söz, gəlmə söz, xarici söz kimi fərqli terminlər alınma söz məfhumunun qarşılığı kimi işlənmişdir. Lakin müəyyən mübahisəli fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində alınma prosesi və alınma söz sahəsində illərlə aparılan elmi tədqiqat və müqayisələr bir sıra dolğun elmi qənaətlərlə nəticələnmişdir. Alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərən prof. H.Həsənov bu problemə münasibətini ifadə edərək yazır: “Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənanın keçməsi alınma adlanır” [7, s.117]. Bir dildən digər dilə keçən bütün ünsürləri alınma termini ilə ümumiləşdirən müəllif alınma sözlə alınma məfhumunu müəyyən dərəcədə eyniləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir dil digər dildən yalnız söz deyil, fonem, morfem kimi müxtəlif ünsürlər alır. Alınma bir dildən başqa dilə keçən linqvistik vahidlərin məcmusudur, alınma söz isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsidir. Deməli, alınma sözlərin tədqiq olunma aspektləri fərqləndirilməlidir. Alınma hadisəsini araşdırarkən prof. M.Ş.Qasimov haqlı olaraq göstərir: “Sözalma deyildikdə, adətən, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərindən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur” [8, s.146].

Prof. N.Xudiyev isə alınma termininin iki mənasını fərqləndirir və alınma prosesi ilə alınma söz arasındakı münasibəti bu cür səciyyələndirir: “ Birinci halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada alınma bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini göstərir. Beləliklə, ikinci mənada bu termin proses, birinci mənada isə bu prosesin nəticəsini bildirir” [9, s.226]. Prof. B. Xəlilov alınma prosesinin sözlərlə məhdudlaşmadığını, şəkilçi və ifadələrin də alınma biləcəyini qeyd edir, alınma sözə sadə, lakin mübahisəsiz tərif verir: “Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə alınma söz deyilir” [10,s.38]. İstənilən halda heç bir dil kortəbii olaraq başqa dillərdən söz almır. Dünyanın bütün dillərində mövcud olan alınma sözlər dilin lüğət tərkibində müəyyən məqsədlə işlənərək bu və ya digər mənə ifadə edir. Məlumdur ki, sosial həyat müxtəlif coğrafi ərazi və tarixi dövrlərdə yaşayan toplumların bir-birlərinə göstərdiyi tarixi-mədəni təsirlərin nəticəsində formalaşır. İnsanların yaşı, cinsiyyəti, məşğul olduqları peşə və yaşadıkları coğrafi areal, hətta həyat tərzləri fərdi danışmaq dillərinin idiolektlərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, dilçilikdə “idiolekt” termini ilk dəfə amerikalı dilçi Bernard Blok tərəfindən işlənmişdir, idio-şəxsi, özəl mənasını bildirən yunan mənşəli sözlə dialekt sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. İdiolekt dedikdə “bir fərdin özünəməxsus danışmaq tərzini əks etdirən, lüğət tərkibi, sintaktik, qrammatik və fonoloji xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən fərdi dil variantı” [11] nəzərdə tutulur. Eyni dildə danışan fərdlərin hər biri müxtəlif sosial qruplara mənsub olduğundan fərqli xüsusiyyətlərdən ibarət bir dil variantında öz fikrini ifadə edir. Məhz bu səbəbdən də dilin tək bir daşıyıcısı üçün unikal olan dil variantına idiolekt deyilir. “Fərdin idiolekti onun maraq dairəsinə və fəaliyyət

sahəsinə uyğun olub, yaşadığı bölgənin özünəməxsusluğunu əks etdirən söz və ifadələri, fərqli üslubları özündə birləşdirir. Əksər hallarda fərqli üslublar fərdin kimə müraciət etdiyindən asılı olaraq dəyişir”[12,s.281]. Qeyd edək ki, idiolekt rəngarəngliyi sosiolinqviistik nöqtəyi-nəzərindən müəyyən elmi mübahisələrə yol açmaqdadır. Dil idiolektlər toplusu kimi yanaşan ingilis dilçisi Patrick R. Bennett göstərir ki,“ müxtəlif dövrlərdə dilçi-alimlər iki ayrı idiolektin eyni bir dialektin variantları olması fikrinin sübutuna çalışmışlar. Əgər bu idiolektlərin ortaq xüsusiyyətləri varsa və yaxud da müəyyən dərəcədə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində anlaşıla biləndirsə, onlar dilin müxtəlif səviyyələrində bir-birlərindən fərqləndikdə belə, eyni dillə əlaqəli olması faktı dəyişilməz olaraq qalır. Lakin idiolektlər arasında bütün bu fərqliliklər-kəsilmə nöqtələri sərbəstdir” [13, s.78].

Nəticə. Məhz idiolektlərin əmələ gətirdiyi bu çoxşaxəliliyin mövcud olduğu sosial quruluşlarda bir fərdin digərinə öyrədə biləcəyi yeni anlayışlar, ötürə biləcəyi yeni informasiyalar var. Hər bir etnos fərqli tarixi-coğrafi mühitlərdə fəaliyyət göstərən qohum və ya qonşu xalqların dilindən, mədəniyyətindən qəbul etdiyi yenilikləri öz dilinə daşıyır. Cəmiyyət həyatında baş verən sosial dəyişikliklər, inkişaf perspektivləri, çoxmədəniyyətlilik, sürətli inteqrasiya və bu kimi amillərlə bağlı olaraq dillərin bir-birindən söz alması prosesi artıq təbii bir zərurətə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 90 s.
2. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. New York: D. Appleton and Company, 1923, 264 p.
3. Bloomfield L. Language. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933, 560 p.
4. Haugen E. Analysis of Linguistic Borrowing, Language Vol.26(2), 1950, pp.211-231
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/code-switching>
6. Weinreich U. Languages in Contact. Linguistic Circle of New York, 1953, 148 p.
7. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
9. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 404 s.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilini leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
12. Klammer Thomas P., Schulz Muriel R., Volpe Angela D., Analyzing English Grammar.5th edition. New York: Pearson/Longman, 2007, 448 p.
13. Bennett Patrick R. Comparative Semitic Linguistics. Indiana, Eisenbrauns, 1998, 269 p.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Mirvari Qasıмова